УДК 81-112

Х.Х. Кузьмина

КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘР, МӘКАЛЬ ҺӘМ ӘЙТЕМНӘРНЕҢ СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ

В языке письменных памятников часто встречаются устойчивые словосочетания с переносным значением. Они проникают в ткань произведения в готовом виде из живой народной речи и занимают особое место в обогащении стиля произведения. Часто фразеологизмы и метафоры вплетаются в структуру друг друга.

Фразеологические единицы использовались в литературном языке с глубокой древности. Поэма «Кысса-и Йусуф» богата такими устойчивыми словосочетаниями, крылатыми выражениями, афоризмами, пословицами, поговорками. В них отражается многовековой накопленный народом ум, знания, поэтому использование устойчивых словосочетаний повышает убедительность, выразительность, эмоциональность произведения, украшает его язык.

Кючевые слова: стилистика, фразеологизмы, пословицы и поговорки, «Кысса-и Йусуф».

In the language of written monuments, stable phrases with a figurative meaning are often found. They penetrate into the fabric of the work in finished form from living folk speech and occupy a special place in enriching the style of the work. Often phraseological units and metaphors are woven into each other's structure.

Phraseological units have been used in literary language since ancient times. The poem «Kyssa-i Yusuf» is rich in such stable phrases, catchphrases, aphorisms, proverbs, and sayings. They reflect the centuries-old accumulated intelligence and knowledge of the people, therefore the use of such stable phrases increases the persuasiveness, expressiveness, emotionality of the work, and decorates its language.

Keywords: stylistics, phraseological units, Turkic proverbs and sayings, «Kyssa-i Yusuf».

Язма истәлекләрнең телендә еш кына күчерелмә мәгънәдәге тотрыклы сүзтезмәләр очрый. Алар әсәр тукымасына әзер килеш халыкның җанлы сөйләм теленнән килеп керәләр һәм стильне баетуда аерым урын билиләр. Фразеологизмнарның нигезендә кайчандыр халыкның җанлы сөйләм телендә актив булган, еш әйтелә торган сүзтезмәләр ята. Еш кына фразеологизм һәм метафоралар бер-берсенең структурасына керешеп китәләр. Бу очракта без метафораның чагыштыру чараларыннан тыш бирелгән, арттырып, күпертелеп күрсәтелгән бизәкле чагыштыру икәнен, ә фразеологизмның үзгәрешкә бирелми торган, җиңел истә калырлык тотрыклы сүзтезмә булуын истә тотарга тиешбез. Еш кына «Фразеологизм метафорага нигезләнә, шуның белән ул чагыштырмаслыкны чагыштыруны күздә тоткан иҗади аң өлкәсенә карый: фразеологизм образы ике семиотик системаның –

мәдәният һәм телнең үзара үтеп керүен тормышка ашыручы үзенчәлекле юл күрсәтүчесе була» [Ларин, 1956, с. 195]. Татар телендә фразеологик берәмлекләрне өйрәнүнең бай тарихы бар [Исәнбәт, 1990; Хәкимҗанов, 2022].

Фразеологик берәмлекләр әдәби телдә бик борынгыдан ук кулланылганнар. «Кыйссаи Йосыф» поэмасы да мондый тотрыклы сүзтезмәләргә, канатлы әйтелмәләргә, афоризмнарга бик бай. Бер компонентлы фигыль белән белдерелгән тотрыклы сүзтезмәләр аеруча күп кулланыла: *җүмләсиниң хатеринә ғоссә йағды* (барысының хәтеренә кайгы-сагыш яуды); *миһер уды қайнады, бәғри йанды* (күңел уты кайнады, бәгыре янды); *кәндүләриң миһренә уд йақдылар* (үзләренең күңеленә ут яктылар); *Йусуф аны ишитүб, қаныйн ағлар* (Йосыф аны ишетеп, кан белән елый); *бу сөзә Йәһүдәниң җаны күйди* (бу сүзгә Йәһүдәнең җаны көйде); *хәсрәт уды ичин йақар, бәғрин дағлар* (хәсрәт уты эчен яндыра, бәгырен талый) һ.б. Мәсәлән, тотрыклы сүзтезмәләрнең автор тарафыннан никадәр яратып кулланылганын аңлау өчен, текстта очраган берничә мисалны карап үтик.

Бу сөзә Йәһүдәниң җаны күйди, / миһер уды қайнады, бәғри йанды, / батил ишдән кирү дүнүб, тәүбә қылды: / «Ля-тәктөлү Йусуфа!» – дәйүр имди. [Кол Гали, 1983, б. 68]. Әлеге строфада биш тотрыклы сүзтезмә кулланылган, шуларның өчесе тасвирлы сурәт барлыкка китерә һәм хәзерге татар телендә дә кулланыла *(җан көю, күңел уты кайнау, бәгырь яну).* Калган ике фразеологизм *(ишдән кирү дүнү, тәүбә қыл)* сөйләм телендә кулланыла торган тотрыклы сүзтезмәләр булып торалар. Шуны да әйтергә кирәк: *җан* сүзе татар телендә актив тотрыклы берәмлекләр ясый һәм еш кулланыла: «Татар телендә җан төшенчәсенең үзенчәлекле ягы булып, очу сәләте тора: *җан күбәләге; җан канатлану; җан очышы* һ.б.» [Хуснутдинов, 2018, с. 1290]. «Кыйссаи Йосыф» поэмасы телендә дә бу үзенчәлек күзәтелә: *шәриф тәндин айырылды ғәзиз җаны, / Қуша биңзәб ужмах таба учар имди* [Кол Гали, 1983, б. 282].

‘Баш тарту, кире кагу’ мәгънәсендә кулланылган тотрыклы сүзтезмәләр шактый: *көңил биз-* (күңел бизү); *шәфқәт кис-* (шәфкать кисү, мәрхәмәтсезлек күрсәтү); *йүзин дүндүр-* (йөзен кире бору, читкә карау); *шәфқәт уз-* (шәфкать өзү): *кәндүдән сабыры кәтди, бихуд олды* [Кол Гали, 1983, б. 140] – сабыр китү, хушсыз булу сүзтезмәләре; *җүмләләри Йусуфә қәсд қылур имди* [Кол Гали, 1983, б. 70] – явызлык кылу кебек фразеологизмнарда да образлы сурәтлелек өстенлек итә.

Алда саналган фразеологизмнар образлы, сәнгатьле булулары белән аерылып торалар, аларны әдәби телгә, матур әдәбият стиленә хас фразеологизмнар итеп карау дөрес булыр. Шул ук вакытта поэма телендә җанлы сөйләмнән алынган, образлылыгы кимрәк булган, күбесе хәзерге татар телендә дә кулланыла торган фразеологик берәмлекләр еш очрый: *башыйға ғақлы кәлди* (башына акылы килде), *ғақлы шашды* (акылыннан шашты), *әлинә кирди* (кулына керде), *әл тикерде*

(кул тигерде), *ант ичтиләр* (ант эчтеләр), *қулағына кирди* (колагына керде), *үрә дорды* (үрә торды), *улуғлуқа тигинди* (олылыкка тиенде), *башың қалдыр* (башыңны күтәр), *қулақ дутуб* (колак тотып) һ.б. Болар хәзерге көнгә кадәр татар телендә актив кулланыла торган берәмлекләр булып саналалар.

Халыкның гасырлар буе тупланып килгән акылы-зиһене, белеме мәкаль-әйтемнәрдә, канатлы сүзләрдә чагыла, шуңа күрә мондый тәгъбирләрне куллану әсәрнең ышандыру, тәэсир итү көчен, эмоциональлеген артыра, телен бизи.

Әсәрдә берничә урында Коръән аятьләреннән алынган һәм гарәп телендә бирелгән гыйбарәләр дә очрый: *«Мән йәғмәлү йәҗзәбиһи» олды ғәйан, / җәзасини болдачыдур сөчи қыйлан* [Кол Гали, 1983, б. 166]; *«Ля-тәктөлү Йусуфа!» – дәйүр имди* [Кол Гали, 1983, б. 68]; *«Қози әл-умрә әлләзи фиһи тәстәфтийан!» / Йусуф әйдүр: «Хақ қазасы дүнмәз имди»* [Кол Гали, 1983, б. 180]; *«нәфәғәна вә иййакүм» қыйла имди* [Кол Гали, 1983, 294]; *мәшһүрлики «ля сәйф илля Зулфиқәр / ля фәта иллә Ғәли қәррар» имди* [Кол Гали, 1983, б. 46]. Әлеге гыйбарәләр әсәрнең телен югары кимәлгә куялар, әмма автор аларның кайберсен алдагы юлда төрки телгә тәрҗемә итеп бирә.

Поэманың идея-эчтәлеге төп каһарманнарның үз-үзләрен тотышларында, кылган эш-гамәлләрендә чагыла, каһарманнарның сөйләме дә әлеге идеяне ачып бирә. «Кыйссаи Йосыф» әсәре телендә кулланылган мәкаль-әйтемнәр арасында бер-берсенә мәгънәдәш булганнары да очрый, ягъни алар арасында синонимлык мөнәсәбәте күзәтелә. Әлеге мәкаль-әйтемнәрнең составында бик матур метафоралар, сүз уйнатулар, тасвирый сыйфатламалар урын ала. Алар әсәрнең телен баеталар, авторның укучыга җиткерергә теләгән фикерен көчәйтәләр.

«Кыйссаи Йосыф» әсәреннән кала, Урта гасырларда язылган башка бер генә әсәрдә дә шулкадәр күп мәкаль-әйтемнәр кулланылмагандыр. Аларны мәгънәләре буенча берничә төркемгә берләштерергә мөмкин:

1. *Язмышка һәм Аллаһы Тәгаләнең хөкеменә буйсыну, аның кодрәтенә дан җырлау турындагы мәкаль-әйтемнәр.* Әлеге тематик төркемгә караган мәкаль-әйтемнәр әсәрдә күпчелекне тәшкил итә. Ислам дине тәгълиматларына тугры булып яшәү, аның кануннарын үтәү, Аллаһ хөкеменә буйсыну, фәрештәләрне, пәйгамбәрләрне, изгеләрне данлау турындагы мәкальләрнең кайберләре халык теленнән алынган, кайберләре исә, кирәсенчә, Кол Гали каләменнән халык теленә кереп киткән булырга мөмкин. *Мундан соңра қул тәдбири рәуа олмаз* [Кол Гали, 1983, б. 102] – Моннан соң кол чарасы (эшләргә теләгәне) яхшы булмас; *Самәд көрәр, көргәнин һич йаңылмаз, / Самәд бушуб йаздығин қул аңламаз, / Самәд оқы дуқынса, һич оңалмаз, / Аңа қаза оқы дәйүб аңла имди* [Кол Гали, 1983, б. 168] – Аллаһ күрә, күргәнен һич ялгышмас, Аллаһ ачуланып язганын кол аңламас, Аллаһ угы тисә, һич уңа алмас, Аны бәла-каза угы диеп аңла инде; *Қадир мәүлүм тәқдирини ким шашыра* [Кол Гали, 1983, б. 92] – Бөек Аллам язганны

кем боза ала; *Аның хөкмин һич кимсәнә йыкъмаз имди* [Кол Гали, 1983, б. 126] – Аның хөкемен һич кем ега алмас инде; *Нә-ким халиқ хөкем қылса кимдүр йықа?* [Кол Гали, 1983, б. 182] – Әгәр Аллаһ хөкем кыйлса, аны кем ега ала?; *Бу дүнйаның вафасы йук, кәлүр-кидәр, / ахирәткә дурышмақ кәрәк имди* [Кол Гали, 1983, б. 190] – Бу дөньяның борчуы юк, килә-китә, ахирәткә әзерләнергә кирәк инде; *Хәсрәтләри хәсрәтинә ол қушурур* [Кол Гали, 1983, б. 256] – Хәсрәтлене хәсрәтлегә ул кавыштырыр; *Қушурғучи қушырурсә кяңес имди»* [Кол Гали, 1983, б. 94] – кавыштыручыга кавыштыру җиңел инде; *қаза кәлсә, бәсарәт әлдин кидәр, / иляһедин хөкем улса, кимә батар / лябуддер-кем, аның хөкми ула имди* [Кол Гали, 1983, б. 58] – каза килсә, куанычлар кулдан китәр, Илаһыдан хөкем булса, көймә батар, Һичбер шиксез, аның хөкеме була инде.

Кайбер очракта строфа тулысынча гыйбрәтле сүзләрдән генә торырга да мөмкин. Мәсәлән, *Йусуф әйдүр: «Кәчкән сөз кирү кәлмәз, / хак тәқдире бөйлә иркән, кимсә билмәз, / мундан соңра қул тәдбире рәуа улмаз, / Фәрманына риза вирмәк кәрәк имди* [Кол Гали, 1983, б. 102] – Йосыф әйтә: Әйткән сүз кире кайтмас, Хак тәкъдире шулай икән, кем соң белмәс, моннан соң кол гамәле яхшы булмас, Фәрманына риза булу кирәк инде; *Бу тәқдири тәңридән билмиш кәрәк, / хақ хүкминә қуллар разый олмыш кәрәк, / шиддәтинә кәмал риза вирмиш кәрәк, / қазасына дагы тәслим олдым имди»* [Кол Гали, 1983, б. 100] – Бу тәкъдирне тәңредән дип белү кирәк, Аллаһ хөкеменә коллар разый булу кирәк, аның көченә риза булу кирәк, казасын да кабул иттем инде.

Югарыдагы мисалларда строфаларның һәрбер юлы мәгънәле сүз, канатлы гыйбарәләрдән тора. Бу – «Кыйссаи Йосыф» әсәренең үзенчәлеге.

2. *Кайгы-хәсрәт, аерылу газабы турындагы мәкаль-әйтемнәр.* «Кыйссаи Йосыф» әсәренең сюжеты ата белән угылның бер-берсеннән, Йосыф пәйгамбәрнең бала килеш үз гаиләсеннән, яраткан туганнарыннан, торган җиреннән еракларга аерылып китеп, бер-берсен сагынып, юксынып гомер итүләре кыйссасына нигезләнә. Аерылу – төп лейтмотивларның берсе. Һәрбер кеше диярлек үз тормышында аерылу газабын кичерә, шуңа күрә бу хис укучыларга аваздаш, бу хисне укучы үз күңеленә кабул итә һәм йөрәге аша үткәрә ала. Кол Гали укучы күңеленә әнә шул хисне сүз ярдәмендә тасвирлау аша үтеп керә һәм аерылуны, аның аркасында килеп чыккан кайгы-сагышны сурәтләү өчен мәкаль-әйтемнәргә шактый күп урын бирә. Бу очракта ул төрки фольклорга да, гарәп теленнән алынган гыйбарәләргә дә мөрәҗәгать итә. Соңгылары әсәрнең телен әдәби тел югарылыгына күтәрәләр, катлауландыралар: *«Иза җа'ә әл-кәза, гоми әл-бәсар» / қаза кәлсә, бәсарәт әлдин кидәр* [Кол Гали, 1983, б. 58] – Каза килсә, шатлык кулдан китәр; *Қазасына риза әлин вирди имди* [Кол Гали, 1983, б. 78] – Казасына ризалык кулын бирде инде; *Ғәм-ғоссәдән имди айру қылғыл, диде* [Кол Гали, 1983, б. 198] – Кайгы-сагыштан

инде аерыл, диде; *Хатериндән гәм-госсәсин йусун имди* [Кол Гали, 1983, б. 78] – Хәтереннән кайгы-сагышын юсын инде; *Йимәк-эчмәк қайгуси кәтди имди* [Кол Гали, 1983, б. 150] – Ашау-эчү кайгысы китте инде; *Фирақ отын тәлим йутдым, хәсрәтим чуқ* [Кол Гали, 1983, б. 164] – Аерылу утын күп йоттым, хәсрәтем күп; *Қайгуң үзрә нийәт қыйлдум имди* [Кол Гали, 1983, б. 246] – Кайгың аркасында ният кылдым инде һ.б.

Әлеге әйтемнәр арасында гарәп теленнән алынган мәкаль *(«Иза җа'ә әл-кәза, гоми әл-бәсар»)* текст тукымасына кереп киткән, алдагы юлда аның төрки телдә тәрҗемәсе китерелә. Бу әйтемнәрнең кайберсе татар телендә хәзерге көнгә кадәр кулланыла (*ашау-эчү кайгысы юк, кул бирү* һ.б.)

3. *Шәфкатьлелек, тугрылык, яхшылык турындагы мәкальәйтемнәр.* «Кыйссаи Йосыф» поэмасында шәфкатьлелек, тугрылык, яхшылык кебек гомумкешелек кыйммәтләренә дан җырлана. Гомумкешелек кыйммәтләре – теоретик рәвештә сурәтләгән әхлакый кыйммәтләр, аларның эчтәлеге җәмгыятьнең конкрет тарихи үсеш чоры яки конкрет этник традиция белән турыдан-туры бәйле түгел, әмма һәр социомәдәни җирлектә үз конкрет мәгънәсе белән баетыла һәм теләсә кайсы мәдәният төрендә кыйммәт буларак билгеләнә. Кол Гали яшәгән чор (XIII гасыр) – шактый катлаулы, дөньяда монгол яулары һәм шуның белән бәйле халыклар күчеше, чуалышы башланган дәвер. Әсәрдәге вакыйгалар Идел буеннан бик еракта – хәзерге Палестина һәм Израиль, Мисыр дәүләтләре территориясендә бара, аның каһарманнары да – яһүд, гарәп, эфиоп милләте вәкилләре. Ничек кенә булмасын, поэмада кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне гомумкешелек принципларына һәм кыйммәтләренә кору авторның максаты булып та билгеләнә. Бу яктан караганда, әсәрдә яңгыраган төп кыйммәтләрнең берсе – Йосыфны үлемнән алып калган агасы Йәһүдә тарафыннан мәкаль буларак формалаша: *Қәриндәш қәриндәшни һич өлдүрмәз* [Кол Гали, 1983, б. 68] – Карендәш карендәшне һич үтермәс. Шунда ук ни өчен икәнен дә аңлатып күрсәтә: *Йәһүдә әйтүр: «Бу ишиңиз рәуа олмаз, / қәриндәш қәриндәшни һич өлдүрмәз, / муный қылган халиқдан рәхәт болмаз, / йәгрәк олдур, тәүбә қылыб дүнүң имди!* [Кол Гали, 1983, б. 68], ягъни үз туганын үтергән кеше Аллаһтан рәхәт күрмәс дип кисәтә, тәүбә кылып, бу эштән баш тартырга өнди. Монда турыдан-туры борынгы изге китапларга ишарә – Кабил һәм Һабил тарихы төсмерләнә: Кабил һәм Һабил Адәм белән Хәуваның оҗмах бакчасыннан куылганнан соң туган беренче балалары булганнар («Яратылыш китабы» (Книга Бытия)). Тәурат китабында (Библиядә) әйтелгәнчә, ике туган да Аллаһка корбан китерергә карар иткәч, Һабил корбаны кабул ителгән, ә Кабил корбаны кире кагылган. Көнчелек аркасында Кабил үзенең абыйсын үтергән һәм кешелек тарихына беренче үтерүче буларак кереп калган, гаеп ителгән. Шуңа күрә әсәрдә *қардәш хақы, қардәш қаны* гыйбарәләре искиткеч көчле эчтәлеккә ия: *Қәрдәшиңиз қаныны көтәрмәк, дир* [Кол Гали, 1983,

б. 70] – Кардәшегез канын күтәрү дияр; *Ата хақын, қәрдәш миһрин сақлаң имди* [Кол Гали, 1983, б. 71] – Ата хакын, кардәш күңелен саклагыз инде һ.б.

Әсәр телендә *уҗмах – тәмуғ* антонимиясе еш очрый, ул мәкаль-әйтемнәрнең, канатлы сүзләрнең дә нигезенә ята: *Уҗмах виреб, тәмуғ сатун алдыңыз сиз* [Кол Гали, 1983, б. 100] – Оҗмах биреп, тәмуг сатып алдыгыз сез; *Уҗмах вирүб, тәмуғ отыйн сатун алмақ, / Тәмуғ эчрә бақый қалмақ сизләр имди* [Кол Гали, 1983, б. 70].

«Кыйссаи Йосыф» – әдәби телнең гүзәл үрнәге булудан тыш, тирән фәлсәфә салынган әсәр. Тормыш һәм дин фәлсәфәсе юнәлешендә әсәр Н.М. Ногманова, Р.Х. Шәрәфетдинов хезмәтләрендә тикшерелә [Нугманова, 2003; Шаряфетдинов, 2009]. «Төп геройны сурәтләгәндә Кол Гали мөселман Көнчыгышы шигъриятендә таралган яктылык, төс, исләр символикасы, хайваннар һәм үсемлекләр дөньясыннан чагыштырулар кебек сәнгати чараларны һәм алымнарны куллана», – дип күрсәтә Р.Х. Шәрәфетдинов [Шаряфетдинов, 2009, с. 16]. Әсәрдә тирән фәлсәфи мәгънә салынган юлларны очратабыз: *Һәр киши өз лайықын ишләр имди* [Кол Гали, 1983, б. 98] – Һәр кеше үзенә лаекны эшләр инде; *Атамә нәтә хаин олам имди?!* [Кол Гали, 1983, б. 160] – Атама ничек хаин булам инде?!; *Сәкизинчи – хаин дәгүл, әманәтлү* [Кол Гали, 1983, б. 140] – Сигезенче – хаин түгел, амәнәтле; *Сагдан-сулдан фәрештәләр йазар имди* [Кол Гали, 1983, б. 164] – Уңнан-сулдан фәрештәләр яза инде; *Батил ишдән ихтийат кәрәк имди* [Кол Гали, 1983, б. 164] – Начар эштән баш тарту кирәк инде һ.б.

4. *Сабырлык, түземлелек турындагы мәкаль-әйтемнәр.* Әсәрдә сабырлык тәгълиматы төп лейтмотивларның берсе булып тора. Автор «һәрбер эшне сабырлык белән, ашыкмыйча эшләргә кирәк», дигән фикерне алга сөрә, моны раслау һәм укучы хәтеренә салып кую өчен ул сәнгати сурәтләү чараларыннан метафораларны, мәкальәйтемнәрне, канатлы сүзләрне куллана. Сабырлык һәм сабырсызлык бер-берсенә каршы куела, һәм сабырсызлык аркасында каһарманнар язмышында көтелмәгән борылышлар, түбәнгә төшүләрнең булуы күрсәтелә: *«Бу қазаны бәңа вирди мәүля-җәлил, / Сабырсызлық гәзизләрни қылур зәлил, / Бән қылурмын имди бонда сабыр җәмил, / Сабыр бирлә морад хасил олур имди»* [Кол Гали, 1983, б. 86]. Әлеге юлларда *сабыр җәмил* (матур сабыр) тезмәсендә бүгенге көндә дә татар телендә кулланыла торган *күркәм сабырлык* мәгънәсе тоемлана. *Сабырсызлық гәзизләрни қылур зәлил* канатлы гыйбарәсе нигезендә исә *гәзиз ~ зәлил* (бөек ~ түбән) антонимиясе ята. Авторның *Сабыр бирлә морад хасил олур имди* шигъри юлы хәзерге татар халкының «Сабыр иткән – морадына җиткән» мәкалендә чагылыш таба.

Сабырсызлык кылу, нигездә, Зөләйха образына хас, әмма Йагъкуб пәйгамбәр дә, Йосыф үзе дә сабыр итәргә кирәклеген искәртәләр. Зөләйханың сабырсызлыгы исә аның гашыйк булуы белән аңлатыла: *Ушал хәлдә җанындән кәтди кәрар / Ғишқы йидди, асла сабыры қал-*

маз имди [Кол Гали, 1983, б. 146]; *Сәни күрүб, кимниң сабыры қалур имди?!* [Кол Гали, 1983, б. 218]; *Висал шәүке сабырым ғарәт қылды имди* [Кол Гали, 1983, б. 164]; *Сабыры қалмаз, аңламаз кимсә сөзин, / Нә сөзләсә, «Йусуф!» дәйү сөзләр имди* [Кол Гали, 1983, б. 148]; *Йалуарыр ол санәмгә, зари әйләр, / Зирә-ки ғыйшқы ғалиб, сабыры аулар* [Кол Гали, 1983, б. 148]; *Бақубән күрси үзрә сәни күрсүн, / Нәчә сабыры вар исә, кәтсүн имди* [Кол Гали, 1983, б. 156]; *Ол сурәт күзүмә күрүнү кәлди, / Хатеремни, һушымны җүмлә алды, / Ғақлым алуб, сабырымы гәрәт қылды, / пәйвәстә нәфсүм аны эстәр имди* [Кол Гали, 1983, б. 130]; *Йа хатун, сән сабыр қылғыл, – диб сөзләрләр, / Сабыр бирлә морад хасил олур имди* [Кол Гали, 1983, б. 136]; *Гәля-д-дәуам күрә дурсам, Йусуф, сәни, / Күрмәсәм, сабырым һәргиз қалмаз имди* [Кол Гали, 1983, б. 162]; *Бу иш эчрә сабыр қылғыл», – дәйүр имди* [Кол Гали, 1983, б. 234]. Әлеге юлларда кулланылган *кимниң сабыры қалур; асла сабыры қалмаз; сабырымы гәрәт қылды* һ.б. еш кабатланган әйтемнәр аша әсәрдә сабырлык идеясе бик югары күтәрелә.

Йагъкуб һәм Йосыф образларында Кол Гали тормышта очраган авыр хәлләргә, кайгы-михнәтләргә сабыр итәргә кирәклеген, сабырлыкны Аллаһ хуплаганын, сабыр иткән кешеләрне ахирәттә рәхәт тормыш көткәнлеген аңлата: *Хыййанәт әһлини халиқ сәүмәз, / Душманлардан гәзабын һич кидәрмәз, / Дәргяһинә кәләнләри кирү қуймаз / Сабыр қылғыл, хаиф раҗи улгыл имди!* [Кол Гали, 1983, б. 160]; *Ғақибәт аны олу мәлик қыйлам, / Вәлякин ол сабыр қыйлсун, – дәйүр имди* [Кол Гали, 1983, б. 118]; *Кәндүдән сабыры кәтди, бихуд олды* [Кол Гали, 1983, б. 140]; *Сабыр қылғыл, шайтан мәкһур олсун имди* [Кол Гали, 1983, б. 158]; *Бу михнәтә сабыр қылғыл, – дәйүр имди* [Кол Гали, 1983, б. 182]; *Шөйлә икән, сабырым сиздән артық имди* [Кол Гали, 1983, б. 176]; *Қул хүкминә рази олуб, сабыр қылса, / Михнәт соңра рахәти һәм олур имди* [Кол Гали, 1983, б. 256] һ.б.

Зөләйха төшендә Йосыфны күреп, аңа гашыйк булганнан соң, Мисыр патшасына кияүгә чыгам дип, туган илен калдыра һәм еракларга китә. Әмма аңа Йосыф төшендә сабыр итәргә куша: *Сабыр бирлә ишләгил ушбу иши, / Сабыр бирлә ишләнүр ишләр башы, / Морадына тиз йитәр сабырлу киши, / Бу иш эчрә күрклү сабыр қылғыл имди* [Кол Гали, 1983, б. 132]. Гашыйк Зөләйха бу сүзләрне бөтенләй исәпкә алмый һәм авыр хәлгә кала [Кузьмина, Камалиева, 2023, с. 10] Үзенең сабырсызлыгы аркасында ул Йосыфны да начар юлга өнди, әмма пәйгамбәр Аллаһка сыенганга һәм атасы күзалдына килгәнгә күрә генә җәһәннәм утында янудан котылып кала: *Йусуф әйдүр: «Ходавәндә, ходавәндә, / сәнең хүкмүң кәлтүрди бәни бонда, / бунча фитнә дүшән қула сабыр қанда? / Фазлың бирлә сабыр җәмил виргил имди!* [Кол Гали, 1983, б. 158]; *Атасы һәм Йусуфа заһир олды / «Батилдән нәфсиң маниғ олғул», диди / Аны күрүб, Йусуф сиддиқ сабыр қылды, / Халиқдан коркыб, мәмнуғ олур имди* [Кол Гали, 1983, б. 166]; *Фазлың илә сән қуртарғыл бәни бондан, / Боның кәйди сабырым ғарәт қылды имди!* [Кол Гали, 1983, б. 168].

Әсәрдә сабыр иту, сабыр кылу сүзтезмәләренә синоним рәвешендә *тәкать* (түземлелек) сүзе һәм аның ярдәмендә ясалган әйтемнәр, фразеологик берәмлекләр кулланылган. Мәсәлән, *Өзүм сиддик, атам Йагкуб, дәдәм Исхаҡ, / Ҡәрдәшләрим җәфасындан тәҡәтим таҡ* [Кол Гали, 1983, б. 66]; *Мәгшуҡның биңзи күндән күнә сулур, / Таҡәти, ҡуввәти ҡалмаз имди* [Кол Гали, 1983, б. 152]; *Мәхзүн ирүр, гаҗизлиҡдин тәҡәти таҡ, / Сәниң йүзиң көрмәкгә йаулаҡ мөштаҡ* [Кол Гали, 1983, б. 190]; *Ибне-Йәмин әйдүр: «Әйа мөрәүүәтдар, / Сәниң йүзиң көрмәкгә морадым бар, / Бәңа хәсрәт әсәр ҡылмыш, тәҡәтим тар, / Нәҡаб сойсаң, җәмалиң көрсәм имди?!»* [Кол Гали, 1983, б. 234]. Хәзерге татар телендә әлеге мәгънә *тәкате китте, тәкатеннән килү, тәкать иту, тәкать кылу, тәкать китеру, тәкать кору, тәкать киту, тәкать корыту, тәкать тоту, тәкатькә тию, тәкатьтән тыш, тәкатьтән язу* кебек тезмәләрдә һәм, нәкъ «Кыйссаи Йосыф» әсәрендәге кебек үк, *таҡатем таҡ* гыйбарәсендә сакланып калган.

Шул рәвешле, әлеге мәкаль-әйтемнәрдә, канатлы сүзләрдә әсәрнең төп идея-эчтәлеге дә чагыла; тел бизәге булудан тыш, алар тәрбияви-дидактик әһәмияткә дә ия.

Әдәбият

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр. 1990. 365 б.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф / төп текстны (транскрипцияне) әзерләүче, кереш мәкаләне, искәрмә һәм аңлатмаларны, кулъязмаларның тасвирламасын ясаучы филология фәннәре кандидаты Ф.С. Фәсиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 542 б.

Кузьмина Х.Х., Камалиева А.М. Речевой портрет Зулейхи в поэме «Кысса-и Йусуф» Кул Гали (XIII в.). Tatarica. № 20. 2023. С. 7–19.

Ларин Б.А. Очерки по фразеологии: О систематизации и методах исследования фразеологических материалов // Ученые записки ЛГУ. Серия филол. наук. Л., 1956. Т. 198. Вып. 24. С. 195.

Нугманова Н.М. Художественное отражение философии ат-Таухид в «Киссаи Йусуф» Кул Гали: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.02. Казан, 2003. 189 с.

Хәкимҗанов Ф.С. Татар теленең фразеологизмнар сүзлеге: тотрыклы сүзтезмәләр һәм тәгъбирләр. 3 томда. 1 т. (А–Б). Казан, 2022. 672 б.

Хуснутдинов Д.Х., Сагдиева Р.К., Мирзагитов Р.Х., Сагдиев Р.Х. Фразеологические единицы татарского языка с компонентом *җан* (душа) // Вестник Башкирского университета, 2018. Т. 23. № 4. С. 1289–1292.

Шаряфетдинов Р.Х. Трансформация коранического сюжета об Иосифе Прекрасном в поэме Кул Гали «Кысса-и Йусуф» («Сказание об Йусуфе»): автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2009. 18 с.

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Габдулла Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең
татар теле белеме кафедрасы доценты